

Amfiteatar u Puli

Poljak, Dino

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:671660>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-29**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Fakultet ekonomije i turizma

„Dr. Mijo Mirković“

DINO POLJAK

AMFITEATAR U PULI

Završni rad

Pula, srpanj 2022.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Fakultet ekonomije i turizma

„Dr. Mijo Mirković“

DINO POLJAK

AMFITEATAR U PULI

Završni rad

JMBAG: 0303088733, redoviti student

Studijski smjer: Kultura i turizam

Predmet: Kulturno-povijesni spomenici

Mentor: red. prof. dr. sc. Slaven Bertoša

Pula, srpanj 2022.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Dino Poljak, kandidat za prvostupnika Kulture i turizma, izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima, te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju bilješke i bibliografija. Izjavljujem da ni jedan dio Završnoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, te ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad na bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli 26. srpnja 2022.

IZJAVA

o korištenju autorskoga djela

Ja, Dino Poljak, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, nositelju prava korištenja, da moj završni rad pod nazivom „Amfiteatar u Puli“ upotrijebi da tako navedeno autorsko djelo objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te preslika u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Potpis

U Puli 26. srpnja 2022.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. ANTIČKA PULA.....	2
2.1. Augustov hram i Forum.....	2
2.2. Dvojna vrata.....	5
2.3. Slavoluk Sergijevaca.....	7
3. AMFITEATAR U PULI	10
3.1. Gradnja Arene.....	11
3.1.1. Vanjski dio Amfiteatra	13
3.1.2. Unutarnji dio Amfiteatra.....	14
3.2. Gladijatorske igre	15
3.3. Amfiteatar u srednjem vijeku	19
3.4. Amfiteatar u novom vijeku	21
4. LEGENDE O ARENI.....	24
5. PULA I AMFITEATAR U DANAŠNJE VRIJEME.....	26
5.1. Podzemna izložba u Amfiteatru.....	27
5.2. Amfiteatar danas	28
6. ZAKLJUČAK.....	30
LITERATURA	30
Popis slika.....	31
SAŽETAK	32
SUMMMARY	33

1. UVOD

Najpoznatiji antički spomenik u Puli zasigurno je Amfiteatar, poznatiji kao Arena. Pojam kulture grada i njezine povijesti, ovaj je povijesni spomenik dragulj kulture Pule, ali i cijele Hrvatske. U radu ćemo detaljno analizirati faze koje je Arena prošla u svojoj tisućljetnoj povijesti i kako se i za što koristila u različitim periodima.

U uvodnome dijelu ćemo se dotaknuti najznačajnijih antičkih spomenika grada Pule i njihovog značenja. U ovom ćemo se dijelu najviše osvrnuti na Augustov hram koji se nalazi na Forumu, starom centru grada, potom Dvojna vrata i za kraj na jedan od najpoznatijih spomenika Pule, Slavoluk Sergijevaca ili kako Puljani često pogrešno kažu, Zlatna vrata. Ovo su, uz Arenu, najpoznatiji spomenici na području Pule te privlače brojne turiste i razlog su mnogim istraživanjima o povijesti i rimskoj civilizaciji na ovom tlu.

Kasnije u radu ćemo se dotaknuti glavne teme, odnosno Arene u Puli. Vidjet ćemo kako je nastala ova monumentalna građevina prije još toliko mnogo godina. Kao što znamo, primarna svrha Arene bila je održavanje igara, odnosno u njoj su se održavale borbe gladijatora. Vidjet ćemo kako se ovo promijenilo kroz dugu povijest i za što se sve koristila Arena.

Većina ljudi je upoznata s pričama o Areni, a o tome ćemo također više govoriti u radu. Dotaknut ćemo se legendi i mitova koji se vežu za Arenu, od kojih se jedna posebice ističe. Priča o tome kako su vile gradile Arenu iznimno je poznata među stanovnicima grada i može se vidjeti kako mnogo Arena znači građanima iz njihovih priča o njoj i zapravo o tome koliko jako puno njih zna mitove o gradnji Arene.

Arena se danas koristi za mnoge manifestacije, priredbe i ostale događaje. Vidjet ćemo što točno znači Arena i koja je njezina svrha u današnje vrijeme. Dotaknut ćemo se bitnih pitanja i to jednog posebice, a to je zašto ovakav grandiozan i unikatan spomenik, nevjerojatno dobro očuvan i predivne povijesti, nije na listi UNESCO-a? Vidjet ćemo razlog tome i je li moguće to promijeniti u budućnosti.

2. ANTIČKA PULA

Pričajući o Puli i antici, moramo spomenuti poznati Nezakcij. Bilo je to središte Histra koje se nalazilo sjeverno od današnje Valture. Nezakcij je jedno od najznačajnijih arheoloških nalazišta u kojima su pronađeni ostatci prapovijesne nekropole, rimskog municipija i starokršćanske bazilike iz doba do VI. stoljeća. Značajna godina, i početak novog razdoblja za Istru, je 177. godina pr. Kr., kada su Rimljani pokorili Histre i uspostavili mrežu vojnih postaja duž obale. Zanimljivo je napomenuti kako su Rimljani napali Nezakcij i Histre zato jer su se Histri bavili gusarenjem i ometali Rimljane i pravili probleme na Jadranu. Kada je Rim preuzeo vlast, počelo je doba Antike po kojoj je danas najpoznatija Pula. O točnom vremenu kada je osnovan grad možemo zaključivati jedino na temelju neizravnih podataka. Najvažniji je onaj koji donosi Plinije Stariji iz sredine 1. st. poslije Krista, a to je da se grad nazivao *Colonia Pietas Julia Pola* (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 38.-41.).

Koračajući starim gradom Pule, odmah primijetimo kako ulice uokrug obilaze gradski brežuljak i kako se penjemo prema njegovom vrhu, ali malo je tko svjestan kako da hoda po upravo onim pravcima uličnih komunikacija koje su postavili još Rimljani. Današnje ulice i usponi u velikom dijelu slijede pravce antičkih ulica i uspona, a to naravno nije slučajno već je plod kontinuiteta gradskog života do danas (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 47.).

Upravo su te ulice ono što čini Pulu prepoznatljivom, a kada dođemo do glavnog trga odnosno Foruma, istinski iskusimo taj rimski duh i povijest. Ukoliko stanemo na Forum i pogledamo uokolo, vidimo tip arhitekture i vrstu ulica koja je karakteristična za rimsku civilizaciju. Svi koji dođu na Forum najprije vide i dive se Augustovom hramu koji je jedan od simbola Pule.

2.1. Augustov hram i Forum

Pulski glavni trg u starome gradu i dalje nosi ime Forum. U prošlosti ovaj je trg bio središte i glavno sastajalište života u antici, javnih okupljanja, obavljanja kultova i

političkog djelovanja. U blizini se nalazila tržnica i trgovine s raznom robom. Srce gradskog života bio je Forum, iz razloga jer je njime tekao cijeli krvotok grada. Ukoliko je netko živio u gradu ili imao posla, morao je zasigurno proći kroz Forum.

Prve građevine nastale su u drugoj polovici. I. st. pr. Kr., a trg je oblikovan u Augustovo doba. Na trg koji je okružen trijemom s triju strana, vodile su dvije glavne ulice. Oko trijema bile su javne građevine uprave, a na sjevernoj se strani nalazilo kulturno središte. Već sredinom I. st. pr. Kr. u središtu grada koji je tek nastajao izgrađeno je i prvo svetište, a to je bio hram vjerojatno kapitolijske trijade Jupitera, Junone i Minerve.

Forum je u antičkom gradu sinonimni pojam za mjesto gdje su se obavljale gradske funkcije, tu su bogati pripadnici viših staleža sudjelovali u radu gradskog vijeća, tu su svoje urede imali gradski službenici i sve javne službe, slično kao i danas. Ovdje su se donosile odluke, na to su mjesto dolazili glasnici iz glavnoga grada, Rima, ovdje se zapravo zrcalio cijeli život grada (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 68.).

U knjizi Matijašića i Buršić-Matijašić (1996.) vidimo kako autori govore o Augustovom hramu kao o spomeniku koji je danas u velikom interesu. To možemo shvatiti vrlo lako jer ako smo bili na Forumu i vidjeli hram, sve nam je jasno. Augustov je hram sagrađen u 1. st. poslije Krista, najvjerojatnije u prvom desetljeću, prema navedenim autorima. Ovaj je spomenik vidio puno razdoblja pulske povijesti i u imao je različite funkcije kroz vremena. Hram je bio posvećen božici Romi i caru Augustu po kojemu i nosi ime. Hram ima specifičan izgled, jednostavna je četvorina s prednjim trijemom, a na svojem pročelju drže ga četiri mramorna stupa korintskog stila. Upravo ovi stupovi daju, po mojem mišljenju, grandioznost i elegantnost hramu. Kada šetate Forumom i vidite stupove odmah vam je jasno da se radi o Rimu i da je ovaj hram tu mnogo stoljeća. Bitno je da napomenemo kako je Augustov hram imao i blizanca odmah do svojeg mjesta. Nalazio se na sjevernom dijelu foruma, ali nažalost više ne postoji. Ne postoji mnogo zapisa o Dijaninom hramu pa ne možemo reći sa sigurnošću što mu se točno dogodilo. Augustov hram, međutim, slovi za pravi biser arhitekture koji još stoji i možemo mu se diviti uživo. Oblik i stil hrama temelje se na pravom rimskom konceptu. To su prije spomenuta četiri glatka mramorna stupa na prednjem dijelu i po jedan sa svake strane, koji završavaju klasičnim kapitelima korintskoga stila koje

također krasi lišće akanta. Hram ima dimenzije 14 metara u visinu te 8 metara u širinu, što nije mnogo u usporedbi sa sličnim hramovima antičkog svijeta.

O Augustovom hramu bi se dalo pisati mnogo, ali nećemo ulaziti u detalje ovog spomenika, samo ću napomenuti još nekoliko bitnih stvari. Primjerice, ponad stupova stoji natpis *ROMAE ET AVGVSTO CAESARI DIVI FILIO PATRI PATRIAE*, što možemo prevesti poput *Romi i Augustu, sinu božanskog Cesara, ocu domovine*. Znamo koliko je značajan Cezar bio za Rimljane te je njegov sin August također važna figura rimske civilizacije.

Još bih za kraj rekao kako je Augustov hram imao različite svrhe kroz povijest. Najprije je, naravno, bio hram, međutim, postoje zapisi o tome kako je u srednjem vijeku zapravo služio za skladištenje žita. Zanimljiva je uporaba takvog spomenika, a moramo svakako napomenuti kako je izgledao Augustov hram nakon srednjeg vijeka. Tijekom Drugog svjetskog rata, za vrijeme bombardiranja grada Pule, Augustov hram je pretrpio ogromne štete. Međutim nakon rata, Augustov je hram obnovljen i restauriran, te je postao ono što vidimo danas kada idemo kroz Forum.

Augustov hram jedan je od glavnih spomenika antičke Pule, naravno Arena je odmah prva kada pričamo o spomenicima, ali Augustov hram i forum sa svojom poviješću, s time da su u antici bili samo srce i centar grada, možda su i bitniji. Znamo da je Arena bila izvan grada, nije bilo kao danas, dok su Augustov hram i Forum bili mjesto zbivanja i samog života grada, što možemo, primjerice, usporediti s današnjim Giardinima.

Na slici 1. možemo vidjeti kako točno izgledaju Augustov hram i Forum za bolje razumijevanje.

Slika 1: Augustov hram i forum

Izvor: <https://www.istria-culture.com/augustov-hram-i-forum-u-puli-i102> (preuzeto 17. srpnja 2022.)

2.2. Dvojna vrata

Dvojna su vrata jedna od najljepših spomenika, estetski gledano, u Puli. Nalaze se u neposrednoj blizini Herkulovih vrata te ih povezuju gradski bedemi sve od Slavoluka Sergijevaca. Prije je ulaz u Pulu, kako je ona bila opasana bedemima, bio moguć na nekoliko mjesta od kojih je jedno upravo bilo Dvojna vrata.

Autor turističkog vodiča kroz Pulu Načinović (2012.) kratko, ali vrlo dobro opisuje razliku od Herkulovih do Dvojnih vrata. Udaljenost je možda stotinjak koraka od jednog do drugog spomenika, a zapravo nas dijeli i 200 godina vremenskog putovanja, kako autor govori. Taj je veliki razmak bio potreban da se napravi razlika u graditeljstvu koju vidimo na Herkulovim vratima, koja su grubo napravljena i ne s velikom elegantnošću, dok su Dvojna vrata pravi primjer skulptorske grandioznosti.

Iznenaduje podatak kako su Hekulova i Dvojna vrata sve do početka 19. st. bila gotovo potpuno zasuta zemljom. Bili su vidljivi samo dijelovi gornjih lukova, a razlog je taj što u srednjem vijeku nisu imala svrhu jer tada istočni dio grada nije bio gusto

izgrađen. Stoga niti nema puno autorskih zapisa o Herkulovim i Dvojnim vratima iz ovog doba jer jednostavno nisu bili ovo što vidimo danas. Možemo povući usporedbu s primjerice Egipatskom sfigom. Puno godina ona je bila ispod pijeska vremena i ljudi nisu ni znali da postoji, jednostavno jer je nije bilo moguće vidjeti.

Dvojna vrata danas sa svojim dvolučnim prolazom čine prijelaz za ljude jer ih uvode u davno doba, budući da se danas tamo nalazi Arheološki muzej Istre. Odmah nakon prolaza Dvojnih vrata također se nalazi ulaz u Zerostrasse, podzemne tunele koji su ispod Pule i koji su izgrađeni prije još mnogo godina, a danas služe za turističku atrakciju te održavanje raznih izložaba i manifestacija.

Matijašić i Buršić-Matijašić (1996.) navode kako su Dvojna vrata sagrađena pred kraj 2. st. i to na ostacima starih rimskih vrata koja su tu prije stajala, a najvjerojatnije su imala samo dekorativnu funkciju pri ulazu u antičko kazalište koje se nalazi na Kaštelu, iznad Dvojnih vrata. Ovaj spomenik je jednostavno izgrađena konstrukcija koju čine tri polustupa, a na vrhovima se nalaze kompozitni kapiteli. Ukoliko dobro pogledamo na vrh vrata, iznad svakog otvora vidi se prorez za spuštanje rešetaka kojim su se vrata prije zatvarala i tako nije bilo moguće ući u grad.

Danas vidimo kako se Dvojna vrata dobro valoriziraju, ali i čine glavni ulaz u Zerostrasse te ih dnevno posjeti veliki broj turista. Činjenica da je godinama unatrag bio incident i netko je napravio grafit na ovom spomeniku kulture je žalosna. Svi ljubitelji povijesti, kulture i umjetnosti, kada vide Dvojna vrata dive im se, a netko uništava spomenik koji ovdje stoji skoro dvije tisuće godina. Na Upravi grada je da donese najbolje odluke kako bi se Dvojna vrata, ali i svi spomenici, zaštitili i spriječili ovakve događaje.

Nakon ulaza kroz Dvojna vrata, s lijeve strane se nalazi Arheološki muzej, a ravno je ulaz u Zerostrasse, koji ima više izlaza. Nedavno je otvoreno i dizalo koje povezuje tunel s Kaštelom. Unutar tunela su izložbe te se u nekim prigodama održavaju i koncerti. Na slici 2. vidimo Dvojna vrata i ulaz u Zerostrasse.

Slika 2: Dvojna vrata

Izvor: (<https://www.istria-culture.com/dvojna-vrata-i158> preuzeto 17. srpnja 2022.)

2.3. Slavoluk Sergijevaca

Još poznatiji, iako pogrešno, kao Zlatna vrata, Slavoluk je simbol grada. Nalazi se na ulazu u glavnu ulicu, Ulicu Sergijevaca. Slavoluk zapravo nije bio osmišljen da bude samostalan spomenik već je bio dio gradskih vrata. Njegovo je zapadno pročelje bogatije ukrašeno baš iz razloga jer se ta strana ukazivala gledateljima koji su išli od Foruma prema izlazu grada.

Jedan je od najljepših antičkih spomenika grada. Sastoji se od jednostavnog lučnog otvora koji je ukrašen sa zapadne strane. Na njemu su prikazani motivi borbe orla sa zmijom, alegorijski likovi krilatih boginja pobjede te čitav friz s vojničkom opremom. Tako saznajemo da je osoba kojoj je spomenik posvećen zasigurno Lucije Sergej Lepid, sin Lucija koji se kao tribun legije spominje na središnjem mjestu ove građevine (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 101.).

Spomenik je izgrađen u augustejsko doba, što znači u vrijeme od 1. st. pr. Kr. do početka 1. st. poslije Krista. Glavni razlog tomu vjerovanju su natpisi koje nalazimo

na slavoluku, a to su imena trojice Sergijevaca koja su uklesana na vrhu. Slavoluk doseže visinu od osam metara.

Najvjerojatnije nije izgrađen prije 31. godine pr. Kr., prije negoli se dogodila bitka kod Akcija jer je Lucije Sergije Lepid tada sudjelovao kao časnik. Spomenik je tako nastao nakon smrti sve trojice pripadnika ove obitelji. Postoje ideje kako je ovo zapravo spomenik grobnog karaktera, što se nije moglo dokazati. Međutim, moguće je da je zapravo simboličan grob za one kojima je spomenik bio posvećen jer su možda bili pokopani u drugom gradu ili im se nije znalo za grob.

Nekada su na samom vrhu Slavoluka stajale statute trojice Sergijevaca, kojih danas više nažalost nema. Zapadni dio Slavoluka je ukrašen budući da je istočni bio spojen s gradskim zidinama i nije ga se vidjelo. Istočni dio je ukrašen, ali izrazito slabo i loše te ne dolazi niti približno do izražaja. Zanimljivo je gledati ilustracije Slavoluka i kako je izgledao u prošlosti. Čini nam se da je spomenik bio u šumi, a ne kao sada u centru grada i pozornosti.

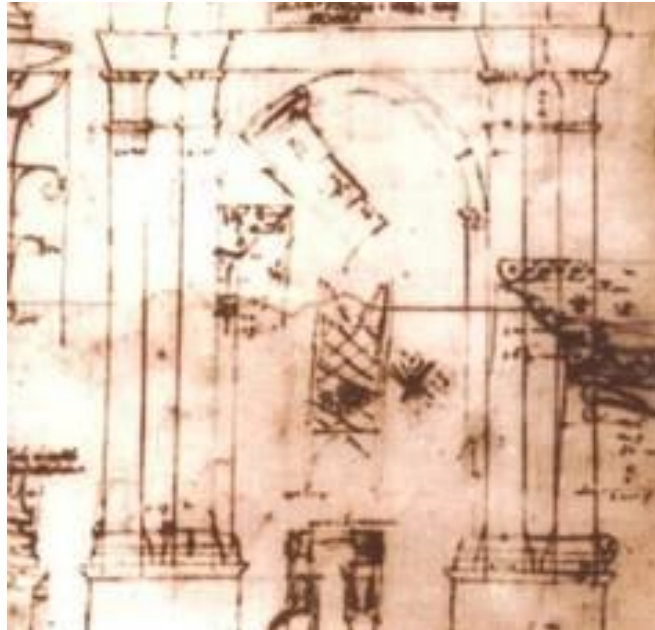
Slavoluk Sergijevaca jedan je od rijetkih spomenika koji je poseban radi svojeg privatnog karaktera. Većina rimskih spomenika posvećena je i podignuta u znak careva ili božanstava, što nije slučaj i sa Slavolukom Sergijevaca.

O velikoj važnosti ovog spomenika govori i to da su ga za svoje radove kao inspiraciju koristili neki od najvećih umjetnika. Fra Giocondo te veliki Michelangelo Buonarroti, koji je jedan od najpoznatijih slikara ikada, slikali su Slavoluk (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 116.). Ova su dva umjetnika bila prekretnica za Pulu jer su pokrenuli trend zanimanja za antičku Pulu u vrijeme nakon njihovog te tako privukli mnoge umjetnike u ovaj, možemo ga nazvati, „mali Rim“.

U današnje vrijeme slavoluk se nalazi na ulazu u glavnu ulicu, i na trgu koji se naziva Portarata. Često se taj prostor koristi za održavanje koncerata i kulturnih manifestacija. Kada se šetate kroz grad, posebice noću i prođete kroz slavoluk, javi se osjećaj kao da hodamo po Rimu, radi grandioznosti ovog kulturno-povijesnog spomenika koji ovdje stoji već 2 tisuće godina.

Da vidimo kako je Slavoluk poznat i kako je utjecao na umjetnike, na slici 3. vidimo ilustraciju od samog Michelangela koji toliko bio fasciniran njegovom ljepotom da ga je nacrtao.

Slika 3: Slavoluk Sergijevaca

Izvor: (<https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1907/slavluk-sergijevaca>, preuzeto 18. srpnja 2022.)

Vidimo da je crtež vrlo star te nije izrazite kvalitete, međutim, jasno se vidi kako je Michelangelo nacrtao upravo spomenik ispod kojega građani Pule prolaze već 2 tisuće godina. U blizini Slavoluka još je jedna bitna stanica za sve turiste i posjetitelje Pule, a to je Uliks. Ovaj je kafić na doslovno 5 metara od slavoluka, a u njemu sjedi kip velikog Jamesa Joyca. Pisac poznat u cijelom svijetu, boravio je za vrijeme života neko vrijeme u Puli te je čak u zgradi pokraj Slavoluka Sergijevaca podučavao engleski jezik. Iako nije previše volio Pulu, građani ovog pjesnika vrlo cijene te se ponose time što je, kao i Michelangelo, proveo vrijeme u Puli i tako ju popularizirao za širu publiku.

3. AMFITEATAR U PULI

Nakon prošlog poglavlja i kratkog uvoda u antičku Pulu i neke najpoznatije spomenike, dolazimo do glavnog dijela ovog završnog rada - spomenika koji je u srcu svim građanima Pule, Istre, ali i Hrvatske. Spomenik koji mene odmalena toliko fascinira da sam se radi njega zaljubio u povijesti i kulturu, a najviše u rimsku civilizaciju i njihove spomenike. Amfiteatar, poznatiji kao Arena, glavni je i najpoznatiji kulturno-povijesni spomenik Pule, ali i jedan od bitnijih u cijeloj Hrvatskoj. U sitne detalje ući ćemo u poglavljima koja dolaze, ali za početak bih htio napomenuti kako je Arena šesta po veličini od rimskih amfiteatara u svijetu. Broj jedan je svakako Koloseum koji se nalazi u „Vječnom gradu“, odnosno u samom Rimu. Arena u Puli je začuđujuće dobro održana te ima čak najbolje očuvanu strukturu izvana od svih amfiteatara. Koloseum, koliko god bio predivan, nije očuvan niti približno kao Arena u Puli, međutim Koloseum je i izrazito veći od Arene. Arena je mogla primiti do čak 23 tisuće gledatelja, što je izrazito veliki broj uzmemo li u obzir tadašnji broj stanovnika.

Matijašić i Buršić-Matijašić (1996.) govore kako je Arena zapravo jedna od najbolje očuvanih rimskih amfiteatara na području Rimskog Carstva. Navode kako se puljska Arena stavlja uz bok onima u Veroni i Pompejima u Italiji, onima u Nimesu i Arlesu u Francuskoj te na sjeveru Afrike u El Jemu koji se nalazi u Tunisu.

Dosta nam govori koliko je Amfiteatar zapravo unikatan i možda ljudi ne shvaćaju veliku važnost ovog spomenika. Zaista je nevjerojatno da i nakon svih tih godina Arena ima tako dobar izgled i da nije praktički niti jedan dio nje urušio se, kao što je slučaj s većinom ostalih amfiteatara iz tog doba.

„Građevina, naime, odiše osebnim šarmom zbog izvrsno očuvanog vanjskog plašta, cijelog u kamenu, radi čiste igre lukova koji se slobodno, kroz elipsu uzdižu u nebo, zbog blizine mora i raslinja parkova, te boja koje je vrijeme podastrlo na bijelom, tek neznatno posivjelom kamenu. I čini se uvijek novom, bilo da je sunce i mjesec obasjavaju sjenom i svjetlom, bilo da je nebo čisto ili lagano tmurno, bilo da je kiša mije pod tmastim oblacima. Tako da, premda je građena nalik mnogim sličnima koje je Rim podario Carstvu, ona progovara vlastitim glasom o snazi, ljepoti, vlašću nad prostorom velike rimske arhitekture“ (Mirabella Roberti, 2014.: str. 139.).

Vidimo citat iz knjige o Puli profesora Marija Mirabelle Robertija, koji je bio fasciniran Pulom i njezinom antičkom poviješću da je za vrijeme života proveo puno vremena u Puli i napisao mnogo tekstova i knjiga upravo na ovu temu. Vidimo kako on govori o Amfiteatru i teško je ne složiti se s njime. Ljepota Arene je neopisiva, bilo koje godine ili bilo kakvo da je vrijeme, ona predstavlja svu grandioznost i velebnost onoga što je nekada bio Rim i Rimsko Carstvo. Gospodin Mirabella Roberti spominje narodnu pjesmu koja prikazuje koliko Arena znači građanima, a stih ide: "Zad Arene san rojen, i tote bin stija umrit...". Ovaj stih je pisan na istarskom dijalektu te znači, iza Arene sam rođen, tu želim i umrijeti. Ovaj dio pjesme iz naroda jasno prikazuje kakva je to povezanost naroda s Arenom, kao što sam prije i za sebe napomenuo. Profesor Roberti boravio je dugi niz godina u Puli i istraživao spomenike, dok nije došao rat pa je bio prisiljen napustiti grad koji je volio. Dotaknut ćemo se ove povijesne ličnosti još u nastavku jer njemu je Pula vrlo zahvalna te je cijenjen u akademskim krugovima jer je život posvetio antičkoj Puli i spomenicima.

3.1. Gradnja Arene

Sam naziv Amfiteatar označava oblik dvostrukog teatra, elipse (amphi-theatron), to jest dvostruko polukružno gledalište grčkog i rimskog kazališta. Prema tvrdnji iz jedne pseudopovijesne legende, saznajemo da je amfiteatar dao izraditi car Vespazijan i to u čast svoje ljubavnice Antonije Cenide. Osim Pule Rimljani su amfiteatre podignuli i u Zadru, Cavtatu i Solinu.

Amfiteatar u Puli nam pokazuje koliko je Pula bila važna u antičko doba. Arena je smještena na brežuljku, u samoj blizini Puljskog zaljeva, a u ono je doba more bilo odmah do građevine. Jedna je od rijetkih građevina velikog Rimskog Carstva koja je bila sagrađena na obroncima brežuljka.

U ono je doba bila otprilike 200 metara izvan grada, a ne u centru kao danas. Ispred amfiteatra nekad je prolazila Flavijejska cesta koja je vodila za Akvileju i Italiju, a s druge je strane prolazila cesta koja je vodila prema Nezakciju, Rijeci i išla sve do Dalmacije.

Matijašić i Buršić-Matijašić (1996.) navode kako je Arena zaista izgrađena u vrijeme vladavine cara Tita Flavija Vespazijana, a on je vodio Rim u periodu od 69.-79. godine u prvom stoljeću poslije Krista. Ne zna se točno vrijeme trajanja gradnje ove velebne građevine te postoji više mišljenja. Neki smatraju da se gradila kroz 3 ili 4 stoljeća, dok Mario Mirabella Roberti vjeruje kako gradnja Arene ne prelazi period od jednog stoljeća. Razlog tome nalazi u podatku da su neki od najbitnijih spomenika u Puli, poput Slavoluka Sergijevaca i Augustovog hrama, izgrađeni tada. Logično je onda zaključiti da je i Amfiteatar izgrađen tada, posebice ako uzmemo u obzir i to da je u prvom stoljeću Pula zabilježila veći porast broja stanovnika. Smatra se da je završena za vrijeme vladavine cara Vespazijana, međutim gradnja Arene je vjerojatno počela za vrijeme cara Augusta, u vremenu između 27. pr. Kr. do 14. poslije Krista.

Kao što smo već napomenuli, Amfiteatar ima eliptičan izgled, njegova duža os je u smjeru sjever-jug i ima 132 metra, a kraća u smjeru istok-zapad i iznosi 105 metara. Kada govorimo o visini, maksimalna visina Arene je 30 metara, a najveća širina je 32 metra te je time šesti amfiteatar po veličini. Ispred njega nalaze se oni u Pompejima, Pozzuoliju, Veroni, Capui te naravno rimski Kolosej. Usporedbe radi, možemo reći da Kolosej ima dimenzije 188 m sa 156 metara te visinu od čak 56 metara. Prije je spomenuto da je kapacitet Arene bio 23 tisuće gledatelja, dok je Kolosej mogao primiti čak 50 tisuća ljudi (Mirabelli Roberti, 2014.: str. 5.).

Kamen koji je korišten za gradnju Arene donesen je iz kamenoloma iz okolice Pule, a dopremao se preko mora jer su u pitanju bili veliki blokovi koje je bilo najjednostavnije tako. Postoji više kamenoloma oko Pule, a najpoznatiji je onaj vinkuranski koji se i danas naziva Cave Romane, što zasigurno ne treba prijevod (Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996.: str. 148.).

Naravno, postoje vjerovanja da je Arena izgrađena i s nekim drugim kamenjem, međutim, to su više mitovi i legende, čega ćemo se dotaknuti u nastavku rada.

3.1.1. Vanjski dio Amfiteatra

U ovom ćemo potpoglavlju detaljno proći vanjski izgled Arene. Vanjski plašt Arene sastoji se od po 72 lučno zasvedena otvora u prizemlju i na prvom katu, a drugi je kat razgiban četvrtastim otvorima. Mirabella Roberti (2014.) u knjizi navodi kako gotovo ništa nije ostalo od redova kamenih sjedala gledališta i unutarnjih supstrukcija, za razliku od veronske Arene kod koje su izrazito dobro očuvani. Međutim, puljski amfiteatar je jedini rimski amfiteatar na tri kata, a da ima tako dobro očuvan vanjski plašt, te je jedini s četiri kule sa stubištem koje izlaze iz plašta nasred svake četvrtine.

Način gradnje odgovara grčkim tipovima kazališta, zato jer je arhitekt u ovom slučaju naslonio dio građevine na padinu brda, tako da je zidani dio niži od strane kopna. Dio prema moru je taj koji broji 72 luka te se sastoji od četiri kata. Sastoji se od čvrstog temelja od velikih pilona, dva reda lukova koji su odvojeni tuskanskim lezenama i galerija s četvrtastim otvorima. Iznad toga nalazi se oluk koji ima na sebi otvore kako bi se izlivala kišnica, te otvori u koje su se umetale duge drvene grede koje su pridržavale velarij.¹ (Mirabella Roberti, 2014.: str. 10.-11.).

Ranije spomenute kule su izuzetak u gradnji jer se drugdje one ne pojavljuju. Tornjevi su ugrađeni u obodni zid, a na njima se nalaze po dva lučna otvora koja su na drugom katu u donjem dijelu zazidana, a u gornjem su zatvorena i to kamenom rešetkom. Na trećem katu Arene su četiri manja prozora, koji su također zatvoreni kamenim rešetkama. U ovim su tornjevima prije bile smještene drvene stepenice i njima se dolazilo do sjedišta poprečnim hodnicima iz vanjskih hodnika, a okomite stepenice su se koristile za dolazak na najviši kat amfiteatra. Vrlo interesantno je da su se na vrhu tornjeva nalazile vodospreme koje su se koristile za vodoskoke, pokretanje sprava za špricanje mirisnih tekućina po unutrašnjosti borilišta i slično (Matijašić, 1996.: str. 15.-16.).

Po ovome što je napisao Matijašić, možemo vidjeti kako su Rimljani zapravo bili izuzetno napredni i imali nevjerojatno dobro razumijevanje arhitekture. Amfiteatre možemo gledati kao pretke današnjih stadiona koji se koriste u sportskim događanjima. Kada vidimo prije koliko je godina amfiteatar izgrađen, a oni su tada

¹ Velarij se sastojao od dijelova platna radijalno zatezanih konopima kojima su upravljali mornari, kako bi se publiku zaštitilo od sunca - nešto poput velikog suncobrana antičkog vremena.

već razumjeli kako raditi stepenice i graditi tako velebne građevine, uistinu vidimo kako je bila riječ o jednoj nevjerojatnoj civilizaciji.

Mirabella Roberti (2014.) govori kako ipak moramo imati na umu da Arena danas nije ona Arena od prije 2 tisuće godina. Ona je u klasično antičko doba izvana izgledala drugačije. Nije imala otvorene lukove prema nebu, već su tu bile duboke tamne volte iza bijelih arkada te su se iza otvora galerije nalazile četvrtaste konstrukcije greda.

Arena izvana je po mišljenima mnogih jednostavno savršeni prikaz jasnog planiranja rimske arhitekture i želje da se izgradi nešto što će stajati na tom mjestu tisućama godina, i što će dokle god je tu privlačiti brojne poglede i fascinirati sve koji odluče posjetiti ovu građevinu. Vanjski je dio Arene jednostavno čisto savršenstvo i izuzetan primjer onoga što je nekada bilo veliko Rimsko Carstvo.

3.1.2. Unutarnji dio Amfiteatra

U unutrašnjost ove monumentalne građevine vodilo je čak petnaest ulaza - osam sa strane prema moru, dva su bila ispod tornjeva, pet od pravca brda te dva u pravcu duže osi amfiteatra. Iz pravca grada vodio je onaj južni te je bio i značajniji od sjevernog. Unutrašnjost se može podijeliti na više segmenata. Matijašić (1996.) je unutrašnjost Arene podijelio na najbitnije dijelove od kojih je prvo Arena, odnosno borilište.

Sam naziv Arena potječe od riječi *harena* što znači pijesak. Taj se naziv odnosio na pijesak koji je bio na borilištu te je upijao krv rimskih gladijatora tijekom borbi. Promjer samog borilišta Arene je 67,90 metara po dužoj, a 41,60 metara po kraćoj osi. Borilište je od gledatelja bilo odijeljeno zidom otprilike 3 metara visokim te malo više od jednog metra širokim prolazom koji je dijelio taj zid i gledalište. To je zapravo bio hodnik koji je bio natkriven i nalazio se na rubu samog borilišta te se protezao uz cijeli njegov opseg. Prednji je zid hodnika imao više vrata te je ispred imao i željezne okomite šipke, kako bi se gledatelje zaštitilo od divljih zvijeri koje su se nalazile unutra (Matijašić, 1996.: str. 16.).

Mirabella Roberti (2014.) spominje kako su se mjesta za najvažnije osobe tog vremena nalazile na podiju u visini od 3 metra koji je bio podupiran od strane kamenog zida. Ispod podija nalazio se hodnik koji je bio namijenjen gladijatorima te je imao čak 14 vrata prema borilištu (*portae posticae*)². Samo borilište presječno je po glavnoj osi dvama velikim vratima, a ona su služila za trijumfalne povorke koje su se održavale na početku igara te za ulaz divljih zvijeri (*portae pompae*)³.

"Kamenih stepenica gledališta bilo je tridesetak, koje su bile visoke 40, a duboke 70 cm, a bile su klinasto odijeljene radijalnim prolazima s manjim stepenicama. Mjesta na najnižim stepenicama imala su uklesane oznake, međusobno udaljene 38 cm, s inicijalima njihovih vlasnika" (Mirabella Roberti, 2014.: str. 17.). Vidimo kako su Rimljani detaljno napravili stepenice, kao i cijelu Arenu, ali fascinira nas podatak da su na stubama bili uklesani inicijali njihovih vlasnika. Kada malo razmislimo o tome, ovo je vrlo napredno, praktički kao da su već onda ljudi rezervirali mjesta i stavljali svoje ime kako bi svi znali kome to pripada.

Arhitektura Arene nas ostavlja bez daha sve što ju više analiziramo. Moramo svakako napomenuti podzemne prostorije i kanale koji se nalaze ispod razine zemlje u amfiteatru. Ispod samog borilišta nalazi se velika prostorija dimenzija 58 x 7,86 u širini te 3,20 u visini. Drvene grede čine strop prostorije i držalo ga je 8 stupova i 16 pilastara. Upravo su se odande, s pomoću tadašnjih uređaja, dizale zvijeri ili ljudi i dopremali do samog borilišta. Pristup prostoriji bio je s kraće osi, odnosno od strane mora. Rimljani su također osmislili kanale koji su služili za odvod kiše i vode za čišćenje, što je još jedan primjer kako su bili napredni i arhitektonski nevjerojatno ispred vremena (Mirabella Roberti, 2014.: str. 17.-18.).

3.2. Gladijatorske igre

Amfiteatar je kao što znamo projektiran da bi se u njemu borili gladijatori. Širec i Dagostin (2000.) pišu o tome kako su prve gladijatorske igre održane 264. pr. Kr. i to poput popratne manifestacije za vrijeme velebnog pogreba Junija Bruta Pera. Tako

² *Portae posticae* – istočni ulaz u amfiteatar.

³ *Portae pompae* – glavni ulaz u amfiteatar.

su počeli s popularnim igrama, a sudionici su bili zločinci te su ovo napravili kako bi i zastrašili eventualne prijestupnike zakona. Te su događaje najčešće priređivali državni dužnosnici i to radi zabave puka. Vidimo kako su i tada državni dužnosnici, kao i političari u moderno vrijeme, znali kako skrenuti pozornost naroda s ozbiljnih pitanja na razonodu i zabavu. Umjesto da se bave pitanjima koje su od egzistencijalne važnosti, održavali bi igre kako bi se puk zabavio. Svima nam je jako dobro poznata stara rimska poslovice *Panem et circenses*, što u prijevodu znači kruha i igara.

Pozdrav koji bi uputili kada bi izlazili glasio je: *Ave, Imperator, morituri te salutant!* Prijevod ovog pozdrava je: *Zdravo Cezare, pozdravljaju te oni koji će umrijeti.*

Na igrama se s jedne strane ove politike dijelilo žito, vino i ulje, dok se s druge strane uživalo u igrama i zabavi. Ovo je jako slično, primjerice, današnjem sportu. Sami znamo koliko nas mediji kada su velike sportske manifestacije informiraju samo o tome, kao i 2018. kada je Hrvatska stigla do finala Svjetskog prvenstva. Nitko nije pričao ni o čemu, kao da nema problema u cijeloj državi. Ovo je još jedan primjer kako su antički Rimljani razumjeli kako se treba ponašati i što treba puku da bude miran i ne pravi probleme vodstvu.

Matijašić (1996.) također piše o poznatim gladijatorskim igrama u svojoj knjizi. Objašnjava nam odakle točno potječe naziv gladijator, od riječi *gladius* što znači kratki mač, a upravo su njime bili naoružani za vrijeme borbi. Kao što smo napomenuli ranije, gladijatori bi bili osuđivani zločinci i pobunjenici, ali najviše ih je bilo zapravo ratnih zarobljenika. Imali su svoje instruktore koji su ih učili borbi te su živjeli u školama koje su bile državne, a neke čak i privatne u vlasništvu bogataša. Bili su čuvani od posebnih vojnih straža jer je bilo mnogo pobuna i pokušaja da okončaju svoje stanje robova koji se bore do smrti. Moramo napomenuti najpoznatiju pobunu koja se dogodila 79. pr. Kr. kada je gladijator Spartak okupio čak 70 tisuća robova i siromaha te osnovao vojsku. Bili su potrebni krajnji naponi rimske države da bi se ta pobunila ugasila. O Spartaku smo svi čuli, on je postao povijesna ličnost, snimani su filmovi i serije o njemu i njegovom utjecaju.

Kako je tijekom godina dolazilo do sve većeg broja ratnih zarobljenika, gladijatorstvo je došlo do velikih razmjera. Širenjem velikog Rimskog Carstva, dolazi i do novih oruđa i oružja, novih načina borbe i načina odijevanja.

Gladijatorske su borbe od 1. stoljeća pr. Kr. dobile karakter javnih priredaba korištenih za razonodu. Postaju glavni dio proslave blagdana, trijumfa, nastupa službi te ostalih velikih događaja. Za vrijeme carskog doba najčešće su se priređivale za cara i postale su državni monopol. To možemo jako dobro vidjeti u filmskom klasiku *Gladijator* u kojemu Russel Crowe glumi gladijatora, a Joaquin Phoenix se nalazi u ulozi cara.

Prije nego bi počeli s borbom gladijatori bi obilazili borilište u svečanoj povorci. Nakon toga bi se pregledavalo oružje i uslijedio bi raspored borbi koje dolaze. Igre su započele uvijek s kolskim borbama, a to se odvijalo tako da bi tekle po taktu glazbe uz uporabu tupog neborbenog oružja. Kada se dao znak trubom, to je značilo početak krvavih borbi. Borbe se gladijatora u amfiteatrima razlikuju po vrsti oružja, odijelima u kojima bi se borili i načinu borbe koji se koristio za to vrijeme. U većini slučajeva su bili naoružani kratkim mače i kopljem, glavu si imali zaštićenu s kacigom, tijelo štitom, ili bi imali trozub i kratki mač, ili pak nekada i dva mača ili samo kopljima. Bilo je moguće i da se gladijatori bore na kolima ili čak i na konjima (Matijašić, 1996.: str. 18.-19.).

Slika 4. prikazuje dio opreme gladijatora koji se koristio u samoj borbi. Vidimo različite vrste kaciga te štitnike koji bi se koristili za zaštitu u borbi. Postoji puno vrsta kaciga, štitnika, mačeva, koplja i ostalog oružja i oruđa, upravo iz razloga jer se Rim nevjerojatno brzo širio te je tako dobivao i nove vrste oružja, pa možemo znati u kojem se periodu otprilike nešto događalo po njegovom izgledu.

Slika 4: Dio opreme rimskih gladijatora

Izvor: *Spomenici pričaju*, str. 29. (fotografirao autor rada 20. srpnja 2022., ilustrirali učenici škole primijenjene umjetnosti Pula)

U početku su se borili u parovima, a kasnije i u odredima. Za one koji su bili prestrašeni i koji su izbjegavali teške okršaje, tjeralo se na borbu tako da su ih bičevali te mučili usijanim željeznim šipkama. Ukoliko se gladijator u borbi ozlijedio ili jako umorio, mogao je tražiti od publike ili od cara pomilovanje. Kada bi gladijatori poginuli u borbi, smrt se provjeravala tako da bi ih ubadali usijanim željezom. Onaj koji je odnio pobjedu u igrama, kao nagradu bi dobio vijenac, palmu te nagradu u novcu ili nešto slično. U Zapadnom Rimskom Carstvu su se gladijatorske igre održavale do početka 5. stoljeća jer je tada njihovo priređivanje zabranjeno uredbama 404. i 423. godine (isto, str. 19.)

Osim borbi gladijatora jednih s drugima, druga vrsta omiljenih igara bila je prikazivanje lova zvijeri, a to su znale biti pantere, lavovi, medvjedi i ostale opasne životinje. Upravo su te igre u vrijeme Carstva doživjele veliki procvat i bile su prihvaćene kod publike. Kako bi nabavile sve te opasne zvijeri, neprestano je bio lov na njih unutar cijelog, ali čak i izvan Carstva. Upravo su tako u Rim dolazile egzotične

životinje za koje većina puka tada nije ni znala da postoje, a kamoli vidjela uživo. Igre bi se sastajale od naizmjeničnih sljedova borbi, jedne su bile borba gladijatora sa zvijerima, a druge između divljih zvijeri i razjarenih zvijeri. Puno puta je borba s divljim zvijerima poslužila i kao smaknuće, i to javno za osuđene zločince, ali čak i za kršćane dok je još ta vjera bila zabranjena. Kada je došlo do tih slučajeva, ljude bi se samo bacilo na borilište bez ikakvog oružja, ili nekog slabog čisto da postoji, te bi puk uživao u patnji i gledao kako smrt dolazi po nesretnike koji su bačeni pred lavove i ostale zvijeri. Zanimljivo je kako su sve vrste igara bile opremljene velikom raskoši i scenski uređene (isto, str. 21.).

Znamo da je Vatikan u Rimu te da je to sam centar katoličkog svijeta. Prije nego je vjera prihvaćena kršćani su bili proganjeni te mučeni i ubijani. Kao što smo prije napomenuli, kršćane se bacale u arenu i gledalo kako su postali samo ručak za neke od zvijeri. Međutim, to se sve mijenja afirmacijom nove vjere kada se nije moglo tolerirati tako krvave i bezbožne igre. Honorije je tako 404. godine zabranio daljnje održavanje gladijatorski igara, ali tek su 681. godine, znači više od dva stoljeća nakon, zabranjene i borbe s divljim zvijerima. No, upravo tim je zabranama u pulskoj Areni i rušenjem drvenih konstrukcija ona bila napuštena. S obzirom da je to praktički stadion koji je jedini cilj imao ugostiti gladijatore i u njemu se održavaju borbe, više nije imao nikakvu funkciju te je bio samo kamen koji stoji i podsjeća na ono što je nekad bilo. Upravo je tada počelo bezobzirno otimanje građevinskog materijala od kojeg je amfiteatar bio izgrađen: brončani dijelovi na vratima i otvorima, željezne sponne koje su spajale blokove, supstrukcija i plašt. Nemojmo zaboraviti kako je nakon brojnih opsada grada bio potreban i materijal za obnovu zidina i kuća (Mirabella Roberti: 2014., str. 7.).

3.3. Amfiteatar u srednjem vijeku

Srednji vijek započinje padom jednog od najvećih carstava u povijesti, Zapadnog Rimskog Carstva, i to 476. godine nakon Krista. Ta je godina zapisana u povijest te se mnogo stvari promijenilo nakon pada carstva.

Iz knjige Matijašića (1996.) saznajemo kako se prostor ispred Arene raščišćivao. Pronađeni su s morske strane kasnoantički grobovi koji potječu iz doba seobe naroda te su bili položeni na antičkom pločniku. Iz tih nalaza zaključujemo kako se funkcija Arene već tijekom 4. i 5. stoljeća znatno smanjila. Razlog je bila carska uredba 404. o zabrani gladijatorskih igara, ali sigurno je tome pridonijelo i to što su došla nesigurna i nemirna vremena. Nakon toga je pulska Arena bila prepuštena na milost i nemilost vremena poput drugih amfiteatara u Carstvu. Zabranom igre su izgubile svoju glavnu funkciju, ulogu i društveni značaj. To je kao da se u Španjolskoj zabrane borbe bikova i sve slično što je njihova tradicija, iako se već govori o tome. Tada bi ti predivni stadioni i građevine, poput Arene tada, potpuno izgubile svoju svrhu te ne bi imale nikakvu ulogu više.

Kako je nedostajalo materijala, a Arena više nije imala nikakvu svrhu, uzimale su se željezne šipke iz kamenih blokova, a to je nažalost razlog zašto su se rimske građevine u velikim gradovima srušile praktički same od sebe. U Puli je isto takva praksa uništila većinu antičkih građevina. Pulski je amfiteatar također bio načet, uzeto je željezo iz njegovog pilastra, a to vidimo u nazubljenosti skoro svih okomitih rubova kamenih blokova pilona lučnih otvora (Matijašić i Buršić-Matijašić, 1996.: str. 150.).

Tijekom stoljeća su se vodile bitke za prevlast nad Pulom i Jadranom te je na kraju pala pod vlast Mletačke Republike. Tijekom tih bitaka bivaju oštećeni gradski bedemi i mnoge kuće po Puli. Kako bi popravili svoje kuće, građevinski materijal koji je korišten za obnovu uzimao se iz amfiteatra i ostalih građevina i spomenika koji se nisu više koristili. Sva sreća da se akvilejski patrijarh prvi zauzeo za Arenu kada je vidio koliko se materijala uzima te ju je tako sačuvao od urušavanja i kompletnog uništenja. On je u razdoblju između 1260. i 1273. donio odredbu da svatko tko uzme kameni materijal s amfiteatra ili scenskog kazališta koje se nalazilo na Monte Zaru, dužan je platiti kaznu od 100 bizantskih zlatnika, što je u to vrijeme bilo izuzetno puno novca. U vrijeme kada je Pula bila pod venecijanskom vlašću, Arena je bila pod konstantnom prijetnjom rušenja i odnošenja građevinskog materijala. Misli se kako je većina kamenih stepenica za sjedala bila odnesena najvjerojatnije u Mletke i tamo se ugradila u mnoge palače toga doba. Zaista je tužno kada razmislimo o tome jer danas je Arena izvana predivna, međutim unutar tih spektakularnih zidina nema previše toga. Bilo bi vrlo interesantno vidjeti kako su izgledale stepenice, tribine i

ostali dijelovi koji su otuđeni i zauvijek nestali s ovog područja. Kako bi se Arena, ali i ostali spomenici velike važnosti zaštitili, Gradsko je vijeće Pule 1458. donijelo odluku, osim rušenja i korištenja građe, kako zabranjuje i trgovinu spomenicima koja je čini se u to doba bila i više nego razvijena. Ovo je, kako se smatra, zaštitilo Arenu i spasilo ju je od velikih problema koji su je mogli zadesiti, ali osim Arene i ostale spomenike. Nemojmo zaboraviti da su tu i Dvojna vrata, Slavoluk Sergijevaca, Herkulova vrata, Augustov hram i ostali značajni spomenici koji su mogli nestati bez traga.

3.4. Amfiteatar u novom vijeku

Amfiteatar je u novom vijeku i dalje imao različite svrhe, iako niti jedna nije bila bitna i previše značajna. Iz povijesnih zapisa vidimo da je primjerice 1562. poljoprivrednica iz Bologne dobila dopuštenje grada za održavanje dva sajma godišnje unutar Arene, pod pravilom da se ništa ne mijenja i uništava. Najvjerojatnije je jedina funkcija Arene tada bila za održavanje sajmovi i ispaše za stoku, budući da je teško pretpostaviti kako su se tamo održavali neki događaji. Sebastiano Serlio, poznati Bolonjac, kada je došao u Pulu je među prvima izradio nekoliko nacrti rimskih spomenika te je dodao i neke zanimljive opaske. Arena je tada sličila ovome što vidimo danas te je pretpostavljao da je cijelo gledalište bilo izgrađeno od drva, a neki su je i smatrali kazalištem radi takvog izgleda od strane brda (Mirabella Roberti; 2014., str. 8.).

Matijašić i Buršić-Matijašić (1996.) govore o slučaju iz 1583. koji je ostao zabilježen, a riječ je o još jednoj prijetnji za pulsku Arenu. Naime Mlečani su htjeli rastaviti cijelu Arenu te prenijeti materijal na Lido ispred Venecije. Zahvaljujući članu utjecajne i snažne trgovačke obitelji Gabrieleu Emu, to se nije dogodilo. U čast njemu Puljani su mu podignuli spomen ploču na samoj Areni.

Ponovno se javlja velika opasnost za amfiteatar početkom 17. stoljeća. Ponovno su Mlečani htjeli rastaviti Arenu i uzeti materijal. Ovog je puta razlog bio što su strahovali da bi se građevina mogla pretvoriti u neku vrstu tvrđave izvan grada, ali su i htjeli kamene blokove iskoristiti za gradnju tvrđave na otoku sv. Andrije u Puljskom zaljevu. Osoba koja je stala u obranu Arene i zaustavila ovaj čin koji je mogao vidjeti rušenje

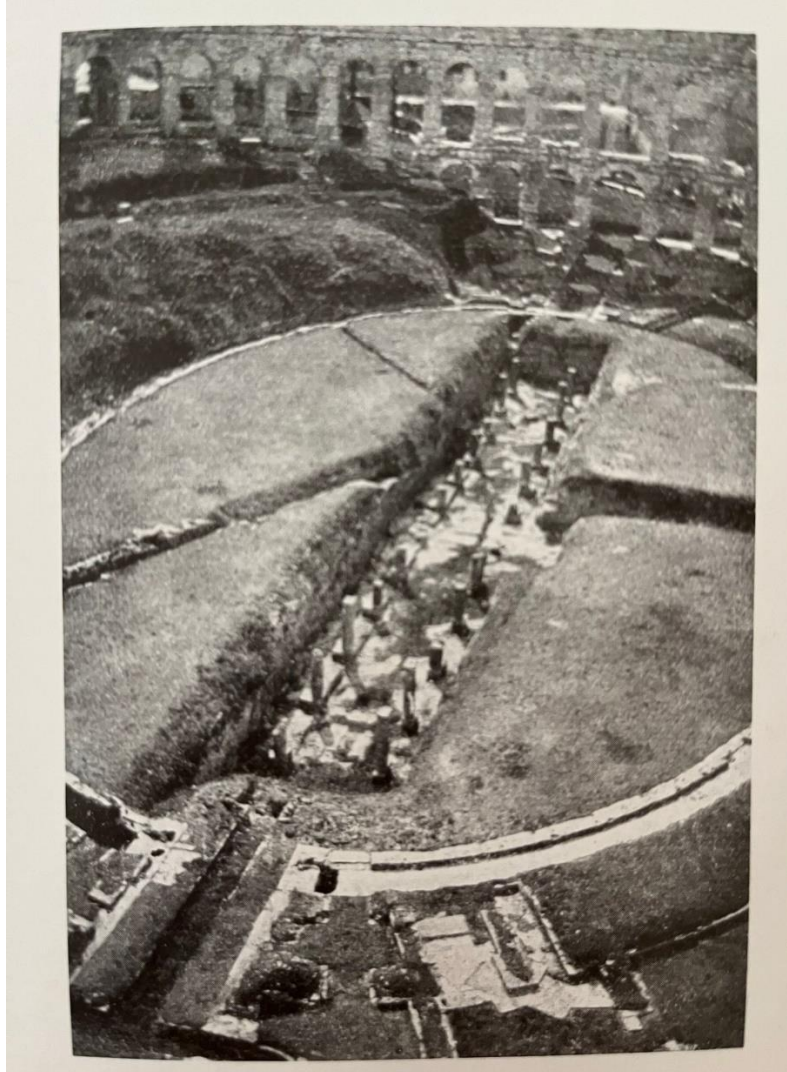
ovog velebnog spomenika je inženjer Antoine de Ville. Zanimljivo je kako je upravo on odustao od te ideje, a samo par godina prije upravo je ovaj čovjek započeo gradnju venecijanskog kaštela. Iako je stao u obranu amfiteatra, uzeo je obrađeni materijal s neke druge povijesne lokacije, a to je rimsko kazalište koje je bilo na Monte Zaru, a danas kao što znamo više ne postoji nažalost. Pokraj kaštela se vidi kako je izgledalo malo rimsko kazalište te čak grad Pula radi renovacije na njemu i to je vrlo pozitivna stvar, međutim šteta je da nemamo priliku vidjeti kazalište na Monte Zaru jer je to ipak bilo glavno kazalište grada, te je zasigurno bilo spektakularno (Matijašić: 1996., str. 21.-22.).

Nakon višestoljetne napuštenosti, Arena 1750. biva istražena. Znanstvenik Gian Rinaldo Carli vodio je prva znanstvena istraživanja i iskapanja na tlu Arene te je došao do nekih bitnih spoznaja. Prvi je prepoznao to da je unutrašnjost amfiteatra bila zidana, a ne drvena kao što se mislilo do tada. Daljnje radove početkom 19. stoljeća financirao je maršal Marmont koji je bio dubrovački vojvoda te guverner Ilirskih pokrajina. Car Franjo I. volio je Arenu i bila mu je draga te je tako naredio jednom od najpoznatijih arhitekata onog doba Pietru Nobilu da izvrši iskapanja i restauracije u Areni. Rekonstruirao je nasuprotne lukove na prvom katu po dužoj osi te ostale prema moru, ali i one do kule. Upravo su te zadnje bile u najgorem stanju, vjerojatno zato jer su ih ljudi prije rušili, ali ih je načeo i zub vremena. Moguće je da su upravo tada zatvoreni svi otvori koji su nastali u najtežim vremenima vađenja željeznih spona radi toga da se naprave mačevi (Mirabella Roberti: 2014., str. 9.).

Poznati kanonik Petar Stanković/Pietro Stancovich, koji je rodom iz Barbana, 1820. i 1821. također je vršio iskopavanja i proučavanja. Godine 1831. konzervatori starina Giovanni Carrara i Francesco Bruyn došli su do vrlo bitnog otkrića. Oni su te godine otkrili otvor ispod borilišta koji se proteže po glavnoj osi. Čudno je pomisliti kako je preko tisući i pola godina taj glavni hodnik, mjesto odakle bi se stavljale zvijeri i gladijatori na borilište, bio zaboravljen i praktički izgubljen u vremenu. To je bilo bitno otkriće jer je omogućilo istraživačima bolje razumijevanje amfiteatra i cijeli koncept kako je funkcionirao u doba antike. Ispod borilišta, kao što znamo, nalazi se cijela podzemna prostorija u kojoj se u današnje vrijeme održava izložba. Na slici 5. možemo vidjeti kako izgleda podzemna prostorija kada nema pijeska iznad i kako je zapravo ta prostorija upravo ispod borilišta. Od 1875. cijela je Arena bila okružena

zidom i željeznom ogradom te su zid i ograda uklonjeni 1932., iz razloga kako bi se bolje vrednovao spomenik (isto, str. 9.).

Slika 5: Unutrašnjost Arene s otvorenim podzemnim prostorom

Izvor: *Amfiteatar u Puli*, str. 35. (fotografirao autor rada, 21. srpnja 2022.)

Vidimo kroz ovo potpoglavlje koliko je Arena imala u novom vijeku neprilika i koliko je bila u opasnosti. Stalno ju je netko želio srušiti, uzeti materijal ili uništiti. Pula je zahvalna svima onima koji su se suprotstavili takvim odlukama i sačuvali ovaj dijamant Istre i cijelog bivšeg Rimskog Carstva. U novom je vijeku Arena najviše

istraživana te su upravo u ovom periodu ljudi postali znatiželjni za ovaj spomenik i radili brojna iskapanja i istraživanja, kako bi bolje shvatili njezinu povijest.

4. LEGENDE O ARENI

Arena je poslužila i kao inspiracija brojnim književnicima i umjetnicima. Nerijetko čujemo mnoge mitove i legende o tome kako je Arena izgrađena i ostale narodne predaje koje govori o amfiteatru. Jedna od poznatijih pjesama je ona velikog Vladimira Nazora koji piše o Kraljeviću Marku koji spava u Areni i jednog će dana ustati (Nazor: 1993., str. 130.):

DIVIČIN GRAD

Puk priča: Sjedi Kraljeviću Marko

U kamen-izbi. Gleda neveselo.

Čeka da zraku baci sunce žarko

Kroz okno jedno na njegovo čelo.

U burnoj noći sred puste arene

Konj rže, zveči mač; a kada bl'jeda

Sja mjesečina, s vrha velje st'jene

Prikaza neka naokolo glede.

I narod moli: „Ustani junače!

Srca su tebi širom otvorena.

Duša je naša tužna izmučena.

Ustani, Marko! C'jela zemlja plače.

Žulji nas bole. Noge nam krvare.

Nov otrov liju u rane nam stare.

Za one koji nisu upoznati s ovom legendom, Kraljević Marko po narodnoj predaji spava u Areni stotinama godina te će se jednom probuditi.

Najpoznatija je legenda o tome kako su vile sagradile Arenu u jednoj noći. Drevna narodna legenda ide tako da su dobre vile u jednoj vedroj noći nosile kamenje s planine Učke na sjeveru Istre i sagradile Arenu u Puli. Kako se dan bližio, a nisu mogle graditi tijekom dana, spriječeno je građenje Arene te zato ona nema krova. Kada se začuo pjev pijetla dobroj je vili ispalo kamenje po trgu u Pazu, Raškoj dolini i u podnožje planine. Danas ako otiđemo na ove lokacije uistinu ćemo vidjeti velike kamene blokove koji se nalaze pomalo neobično na tim mjestima (Mirabella Roberti, 2014., str. 5.).

Kovačević (2000.) je u svojoj knjizi *Legende i predaje Hrvata 2* također pisao o ovim vilama i Kraljeviću Marku koji spava u Areni:

U Puli se nalazi Divičin grad. Njega su za jednu noć sagradile vile s Učke. U njemu stotinama godina spava Kraljević Marko.

Doznali to ljudi i krenuli ga tražiti. Tražili ga, a tko traži taj i nađe. Vide oni ogromnu ljudeškaru kako tvrdo spava. Teškom mukom uspiju je otrgnuti iz stoljetna sna. Otvori Kraljević Marko oči, ali se ne pomaknu. Leži poput prevaljena hrasta u dubokoj šumi. Uzmu ljudi željezne vile i podigoše mu mrke obrve da mu vide oči sokolove. Nekolicina se latila kosa i pokosila mu bradu da mu vide usta i obraze. Marko se i dalje ne pomaknu, jedino očima miče gledajući te ljude što ga bude i zovu ocem. Želeći ih okušati, pruži Marko ruku najbližem i najjačem od njih. Prestraši se on ručetine i mjesto ruke pruži crtalo Marku. Stisne šaku Marko zgnječivši crtalo kao da je tijesto. Smrkne se Kraljević Marko i kaže:

- Još se nisu vratili na zemlju ljudi moga kova!

Okrene se na drugu stranu i ponovo zaspava. (Kovačević, 2000.: str. 44.).

Vrlo je interesantno vidjeti kako je Arena poslužila kao inspiracija i za brojne legende, a ne samo za ljubitelje povijesti i arhitekture. Svi u današnje vrijeme vole dobre priče, ne kaže se ni zbog čega da priča prodaje proizvod. Siguran sam da bi bila dobra i zanimljiva ideja da se ove legende više prepoznaju i govore ljudima koji posjete Arenu danas. Upravo su ovo priče koje vam privuku pozornost, poput primjerice akropole u Ateni. Iako predivna i unikatna, ono što je stvarno posebno kod nje je priča. Priča o bogovima Zeusu i Afroditi, o Ateni i ostalima bogovima s Olimpa te je upravo to ono što ljude privlači. Arena bi trebala osmisliti nekakav plan kako bi bolje upoznala ljude s legendama vezanima za nju, i možda se održale nekakve manifestacije s naglaskom na vile, Kraljevića Marka i ostale legende iz naroda.

5. PULA I AMFITEATAR U DANAŠNJE VRIJEME

Vidjeli smo kako je Pula, a posebice Arena, izgledala tijekom različitih perioda i čemu je služila u dugim godinama svojeg postojanja. U ovome poglavlju ćemo detaljno govoriti o tome što je danas Pula, Arena, te što bi se moglo napraviti za poboljšanje iskustva u ovome gradu.

U Pulu se dolazi, većinom, namjerno. Pod time smatram da je Pula destinacija u koju ljudi idu s razlogom da nešto tu vide i iskuse, a ne da će baš slučajno zalutati. Moramo razumjeti i da grad koji je s tri strane okružen morem nikada nije mogao biti kopneno raskrižje poput jednog Zagreba. Međutim, ovo isto ima svoje velike prednosti. Primjerice, za vrijeme Domovinskog rata Pula nije iskusila što je rat te je imala sreće da je ostala netaknuta. Pula se nalazi na izvrsnom strateškom položaju. Ukoliko dođe do opsade Pule, ona bi se sjajno mogla obraniti. Jedino je moguće doći iz jednog pravca s kopna, a ostalo je sve od strane mora koje je pregledno te bi se opasnost brzo primijetila.

Grad prema najnovijem popisu stanovništva broji 52 tisuće stanovnika, te se proteže na površini od 51,65 kilometara kvadratnih. Najbliži susjedni gradovi Pule su Rovinj i Poreč na sjeverozapadu, Labin na sjeveroistoku te Pazin na sjeveru. Iako je Pazin glavni grad Istre, Pula je nedvojbeno središte svih segmenata života Istrana.

5.1. Podzemna izložba u Amfiteatru

Prije smo se dotaknuli podzemne prostorije koja se nalazi ispod samog borilišta Arene te ćemo sada reći više o tome.

U knjizi Matijašića i Buršić-Matijašić (1996.) autori govore kako će suvremenog turista zanimati arheološka izložba koja je posvećena maslinarstvu i vinogradarstvu Istre u vrijeme antike. U prostoriju se ulazi kroz uski prolaz koji se nalazi između sjeverozapadne i jugozapadne kule. Hodnik je mračan i vlažan, što je za očekivati, te je dijelom i izdubljen u kamenu, a dijelom je izgrađen od sitnog klesanog kamena.

Na više navrata se naiđe na kanale koji su promjera oko pola metra, a služili su za odvod oborinskih voda. Još jedan izuzetan arhitektonski slučaj koji govori o Rimljanima, te kako su već onda razumjeli kako se grade kanali kako bi se skupljala kišnica, odnosno voda.

Podzemlje se proteže po samoj osi borilišta. Izložba dočarava život na poljoprivrednim imanjima (*villae rusticae*⁴) u Istri za vrijeme Rimskog Carstva. Najpoznatije su one koje se nalaze na Brijunima i na području Barbarige. Tamo su izdvojena postrojenja koja se koriste za preradu grožđa i maslina (Matijašić-Buršić, 1996.; str. 157.- 163.).

Na izložbi su vidljive rekonstrukcije tijeska za vino ili ulje te nekoliko vrsta mlinova koje vjerno pokazuju posjetiteljima način i tehniku prerade plodova istarskog tla masline i vinove loze u ono doba. Vino i masline su sinonim za Sredozemlje te je svaka država na ovom području duboko povezana s ove dvije biljke. Na slici 6. vidimo fotografiju ovog mlina koji se tada koristio za obradu vina i ulja.

Također, unutar izložbe prikazano je kako su se ti proizvodi otpremali iz Istre morskim i kopnenim putem na tržnice po čitavom Rimsko Carstvu. Vjerna preslika Peutingerove karte cijelog Sredozemlja nam i prikazuje cestovne putove. Amfore su bile glavne ambalaže u kojima se prenosilo vino i maslinovo ulje. Amfore su lončarski

⁴ *Villae rusticae* – naziv za poljoprivredna imanja koje su se nalazile u Istri u antici.

predmeti koji imaju izdužen vrat te dvije ručke, a karakteristične su po zašiljenom dnu. Dolaze u više oblika te se na izložbi nalazi veliki broj ovih predmeta. Kronološki je i povijesno prikazan oblik amfora, kako se mijenjao kroz vrijeme te je sve detaljno objašnjeno. Možda najveća zanimljivost, meni osobno, rekonstrukcija je rimskih drvenih kola koja su se koristila u ono vrijeme za borbe gladijatora te za ostale događaje unutar Arene. Također je prikazan i nalaz antičkog brodoloma koji je bio istražen u šezdesetim godinama prošlog stoljeća, a nalazi se kod rta Savudrije.

Slika 6: Rekonstrukcija antičkih mlinova na izložbi u Areni

Izvor: : *Amfiteatar u Puli*, str. 39. (fotografirao autor rada, 21. srpnja 2022.)

5.2. Amfiteatar danas

Načinović (2012.) u svojoj knjizi, koja je zapravo turistički vodič, nam daje puno korisnih informacija o Areni i Puli iz perspektive gosta koji dolazi u grad. On govori kako je Arena u današnje vrijeme postala pozornica kulturnih i glazbenih manifestacija te se ljeti tu stalno nešto odvija.

Najpoznatiji događaj u Areni je filmski festival. Održava se već 69. godinu zaredom, te godišnje privlači brojne goste koji dolaze pogledati film ispod zvijezda okruženi

antičkim kamenima. Ovo je uistinu unikatna i specifična kino dvorana te ne postoji nešto s čime bi ju mogli usporediti.

Pula se često naziva i filmskim gradom. Razlog je taj što je u Puli već 1896., niti punu godinu nakon prikaza prvog filma braće Lumiere, najavljeno prvo prikazivanje „živih slika“. Prvi filmski festival u Areni je održan davne 1954. te su ga posjetile neka od najvećih imena iz svijeta kinematografije. Samo za primjer, ovdje ćemo spomenuti legendarnu glumicu Sofiju Loren koja je prisustvovala festivalu te je bila i na Brijunima. Početak festivala najavljuje veličanstveni vatromet, koji se nažalost već tri godine ne održava. Moramo biti razumni i vidjeti stanje u svijetu i koliko se ove godine dogodilo požara te je bolje da se ne riskira s pirotehnikom, iako je to tradicija (Načinović, 2012.: str. 27.-30.).

Uz filmski festival, tijekom ljeta Arena ugosti i mnoge poznate glazbenike. Prošlih su godina ovdje nastupali Tom Jones, Jose Carerras, Eros Ramazzotti, Prljavo kazalište i mnogi drugi. Od ljeta 2022. u pulskoj će se Areni održavati festival elektronske glazbe svake godine, idućih deset godina. Festival traje tjedan dana te je dobar način privlačenja turista i ljudi koji vole ovu glazbu. Lokalno se stanovništvo često žali na događaje u areni posebice elektronske glazbe iz razloga jer cijelu noć se čuje muzika i nemaju mira. Iako je Arena u samom centru te se ljudi često bune kako im smeta buka, ne smijemo zaboraviti da je Pula kulturni, ali prije svega i turistički grad. Iz tog bi razloga ljudi trebali biti razumni i tijekom tih par dana glazbe izdržati sa svom bukom jer gosti ipak pune naše blagajne i pridonose razvoju naše države.

Sve u svemu, mislim da je Arena jedna predivna građevina koja je kroz povijest promijenila puno funkcija. Danas je Arena postala turistička atrakcija i mjesto održavanja manifestacija. Arena je spektakularna i smatram da su koncerti u njoj dobra stvar jer niti jedan stadion nije sličan iskustvu slušanja muzike ili dolaska na manifestaciju u Arenu u Puli.

Arena se u svega nekoliko godina dva puta našla na listi UNESCO-a za kandidaturu, da bude prepoznata kao materijalna baština, međutim, odlučeno je da se neće uvrstiti. Razlog je prema nekima da Arena nije toliko spektakularna u svjetskim pogledima, ali i to da je renovirana te je uništena njezina izvornost. Tužno je da

ovakav spomenik kulture nije na UNESCO-voj listi baštine, ali moguće je da se i to promjeni u godinama koje dolaze.

6. ZAKLJUČAK

Pula je prošla kroz mnogo toga te je imala dobre i loše trenutke u svojoj povijesti. Najveći vrhunac doživjela je za vrijeme antike i rimskog vladanja gradom. Vidjeli smo kroz ovaj rad kako je Arena tada imala značajnu ulogu i koliko je bila bitna tadašnjem stanovništvu. U to doba, kada nije bilo tehnologije i zabave, Arena je bila centar zabave sa svojim gladijatorskim igrama koje su zabavljale puk.

I dalje se nalazi u sjajnom stanju te je izuzetno dobro očuvana. Posjetitelji koji dođu u Arenu nauče o njezinoj povijesti te o svim problemima i izazovima s kojima se suočila, poput toga da su uzimali kamene blokove, ali i željeli je srušiti. Zahvaljujući nekima to se nije ostvarilo te se zato možemo i danas diviti ovoj veličanstvenoj antičkoj građevini.

U ovo se doba Arena najviše koristi za manifestacije i kulturne priredbe, što je dobar pokazatelj da ipak ima svoju svrhu, što primjerice nakon antike u Puli nije bio slučaj. Svake godine se sve više događaja odvija u ovoj monumentalnom spomeniku te se nadam da će u godinama koje dolaze i dospjeti na UNESCO -ovu listu jer ona tamo nedvojbeno i pripada.

LITERATURA

- Buršić-Matijašić, Klara; Matijašić, Robert: *Antička Pula*, Žakan Juri, Pula, 1996.
- Kovačević, Dražen: *Legende i predaje Hrvata 2*, Zagreb: CID d.o.o., 2000.
- Matijašić, Robert: *Amfiteatar u Puli*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1996.
- Mirabella Roberti, Mario: *Pulska Arena*, Arheološki muzej Istre, Pula, 2014.
- Načinović, Daniel: *Vidjeti Pulu i ponovno doći*, Histria Croatica, Pula, 2012.

- Nator, Vladimir: *Istarske teme*, Knjiga prva, Pula: Čakavski sabor, 1984.
- Širec, Ljubica Dunja, Dagostin, Lori Luketa: *Spomenici pričaju*, Udruga put, Labin, 2001.

Popis slika

Slika 1.: <https://www.istria-culture.com/augustov-hram-i-forum-u-puli-i1027> (17. srpnja 2022.)

Slika 2.: <https://www.istria-culture.com/dvojna-vrata-i158> (17. srpnja 2022.)

Slika 3.: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1907/slavluk-sergijevaca> (18. srpnja 2022.)

Slika 4.: *Spomenici pričaju*, str. 29. (fotografirao autor rada 20. srpnja 2022.)

Slika 5.: *Amfiteatar u Puli*, str. 35. (fotografirao autor rada, 21. srpnja 2022.)

Slika 6.: *Amfiteatar u Puli*, str. 39. (fotografirao autor rada, 21. srpnja 2022.)

SAŽETAK

Pula je grad koji fascinira svojom ljepotom preko dvije tisuće godina. Nakon što su vlast preuzeli Rimljani, grad je ušao u svoje zlatno doba. U gradu su posvuda vidljivi brojni antički spomenici. Najpoznatiji su Slavoluk Sergijevaca, Dvojna vrata, Augustov hram, Herkulova vrata i naravno Amfiteatar. Arena je izgrađena za vrijeme cara Vespazijana te joj je svrha bila održavanje gladijatorskih igara unutar nje. Ime dolazi od riječi *harena*, što znači pijesak. Ta je riječ predstavljala pijesak kojim je bilo pokriveno borilište unutar Arene, kako bi upijalo krv i ostale tragove borbe. Arena se sastoji od 72 lučna otvora. Tijekom povijesti mnogo su je puta mislili srušiti kako bi uzeli materijal. Najpoznatiji je slučaj iz 17. stoljeća kada je Antoine De Ville zaustavio projekt uzimanja kamenih blokova iz Arene koji bi se prenio na otok Sv. Andrije. Međutim, mnogo je puta uzeto kamenje iz Arene, primjerice za kuće građana koje su bile na rubu raspadanja i slično, pa stoga je vidljivo da u unutrašnjosti Arene nešto nedostaje. Najveća mana Arene je ta što nema sačuvano gledalište te je unutar zidina dosta pusta. Izvana je međutim zadivljujuća i ostavlja bez daha. Nakon antike je promijenila mnogo svrha te je neko vrijeme bila i prostor za ispašu stoke. U današnje je vrijeme primarno turistička atrakcija i pogled u prošlost. Godišnje se u Areni održava mnogo manifestacija i koncerata, posebice ljeti kada u grad dolazi mnogo turista. Nije na UNESCO-voj listi, ali moguće je da se to promijeni jer ovo je zaista unikatan primjer rimske civilizacije i njihove nevjerovatne arhitekture.

SUMMMARY

Pula is a city that has been fascinating people with its beauty for over 2,000 years. After the Romans took over, the city entered its golden age. Numerous ancient monuments are visible everywhere in the city. The most famous ones are the Sergius Arch, the Double Gate, the Temple of Augustus, the Hercules Gate and of course the Amphitheatre. The Aena was built during the reign of Emperor Vespasian, and its main purpose was to have gladiatorial games inside. The name comes from the word *harena*, which means sand. That word represented the sand that was used to cover the Arena inside so it can absorb the blood and other traces of the fight. The arena consists of 72 arches. Throughout hisotry people have wanted to demolish it sa they can take the stones and material. The most famous case is from the 17th century when Antoine De Ville stopped the project of taking stone blocks from the Arena that would be transferred to the island of Sv. Andrije. However, stones were taken from the Arena many times, for example for citizens' houses that were on the verge of falling apart, so it is obvious that something is missing inside the Arena. The biggest disadvantage of the Arena is that it does not have a preserved auditorium, and inside the walls it is quite empty. From the outside, however, it is stunning and leaves you breathless. After ancient time, it has changed many purposes, and for a while it was also a place for cattle grazing. Nowadays, it is primarily a tourist attraction and a glimpse into the past. Many events and concerts are held in the Arena every year, especially in the summer when the city has a large number of tourists. It is not on the UNESCO list, but it is possible that this will change because this is a truly unique example of Roman civilization and their incredible architecture.

Sažetak pregledala: Maja Lerga, prof. engleskog i talijanskog jezika i književnosti